

ВАСИЛЕНКО В.О.

УДК 930.1(47)“18/19”+94(47)“1345/1385”

ЗИМА-ВЕСНА 1-2(40-41)/2009 ГИМАНТАРНИЙ ЖУРНАЛ

“РУСЬКЕ ПИТАННЯ” ТА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ЧАСІВ АЛЬГІРДАСА І ЙОГАЙЛИ (ДО 1385 Р.) У СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЯХ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.

Ключові слова: східнослов’янські історіографії, Велике князівство Литовське, національно-релігійні взаємини, “руське питання”, внутрішньополітична боротьба.

Ключевые слова: восточнославянские историографии, Великое княжество Литовское, национально-религиозные отношения, “русский вопрос”, внутривосточная борьба.

Key words: East Slavonic Historiographies, Great Lithuanian Princedom,

Стаття присвячена комплексному аналізу процесу вивчення в східнослов’янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. литовсько-руських взаємин та внутрішньополітичної боротьби у Великому князівстві Литовському 1345-1385 рр.

Статья посвящена комплексному анализу процесса исследования в восточнославянских историографиях XIX – первой трети XX вв. литовско-русских отношений и внутривосточной борьбы в Великом княжестве Литовском 1345-1385 гг.

The article is dedicated to the complex analysis of the process of study in East Slavonic Historiographies of the 19th – first third of the 20th centuries

Проблемам литовсько-руських взаємин та внутрішньополітичної боротьби у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) доби правління Альгірдаса (Ольгерда) та початку великокнязування Йогайли (Ягайла), тобто 1345-1385 рр., присвячена величезна література; зокрема, до них часто зверталися й білоруські, російські та українські дослідники. Водночас досі даний сюжет не ставав об’єктом спеціального історіографічного дослідження. Як правило, йшлося лише про побіжне звернення авторів конкретно-історичних праць до характеристики поглядів власних опонентів або стислі огляди не стільки

історіографічного, скільки бібліографічного характеру. Можна згадати короткі зауваги польського дослідника К.Ходиницького стосовно історіографії національно-релігійних стосунків у ВКЛ, зокрема й даної доби [239, s.217, 219-220]. Таку само незначну увагу приділяють окресленому колу проблем сучасні вітчизняні автори (О.Русина, Ф.Шабундо). Тож видається очевидним, що обрана проблематика відрізняється новизною, а звернення до неї є цілком виправданим.

Тривале правління у ВКЛ Альгірдаса, з точки зору багатьох репрезентантів східнослов’янських історіографій, займає

особливе місце в розвитку литовсько-руських взаємин. Саме з цього часу стає помітним вельми послідовне ототожнення (чи нерозрізнення) Литви з Руссю деякими дослідниками. Яскравим прикладом є оцінка ролі русинів у литовсько-польській боротьбі 1340-80-х рр. за галицько-волинські землі. Як енергійних союзників ВКЛ їх характеризували, наприклад, М.Лучкай та галицькі історики (Д.Зубрицький, І.Шараневич, Я.Головацький) [152, с.141; 112, с.268, прим.249; 223, с.171; 76, с.355]. Аналогічні погляди висловили пізніше В.Пічета, Д.Дорошенкота К.Гуслистий [176, с.345; 96, с.103-104; 88, с.16]. (Про активну боротьбу "мас" руського населення твердить в наш час М.Котляр [132, с.22]). Виваженішу позицію зайняв М.Грушевський: на його думку, "Русь не була такою пасивною, як виглядало б з буквального змісту джерел, але, здається, її участь не була й так енергійна, як могли б надіятися ми, міряючи ex post значення цієї війни її результатами". Особливо це стосується Галичини, де, на відміну від Волині, не було навіть "пасивної гравітації" населення до литовських князів [83, т.IV, с.57-60, т.V, с.228; 85, с.121, 123].

Причини симпатій і антипатій русинів у литовсько-польській боротьбі спробував визначити вже Д.Зубрицький. На його думку, вони лежали в площині релігійних взаємин [113, с.137-138]. Цю тезу розвинув, аж до крайніх висновків, І.Філевич. Обстоюючи "культурно-релігійний", "культурно-національний", "народний" характер цієї боротьби, він відкидав зауваження польських дослідників щодо відсутності в добу Середньовіччя національностей як таких, а також спроби шукати витоки конфлікту в економічних інтересах ВКЛ та Корони [213, с.137-138; 211, с.2, 85, 96, 173-174, 195; 212, с.63]. При цьому Філевич (а за ним і ще дехто) фактично ототожнював литовсько-польську боротьбу з русько-польською [212, с.21; 123, с.238, 241]. Прикладом гармонійного злиття двох народів він вважав Любарта, відданого, на його переконання, інтересам Русі [211, с.117,

146]. Хоча це й може здатися дивним, антагоніст Філевича в багатьох питаннях, М.Грушевський аналогічно трактував ці ж події, хоча, природно, з іншими формулюваннями, твердячи про українсько-польську боротьбу [83, т.IV, с.58]. (З критикою такого бачення боротьби між ВКЛ і Польщею виступив у рецензії на "Історію України-Руси" Л.Колянковський [248, с.352-353]). В якості змагань за незалежність Волині, а не за інтереси ВКЛ чи литовської династії, розцінювали політику Любарта А.Пресняков та В.Пічета [180, т.II, вып.1, с.68; 176, с.345]. (В сучасній вітчизняній історіографії трактує її як прагнення до відновлення Галицько-Волинської держави Л.Войтович [73, с.104]. Видається, що таке твердження навряд чи близьке до історичних реалій, хибуючи, як і деякі інші тези Войтовича, на своєрідний надмірний україноцентризм).

Яким же чином оцінювалася в історичній літературі "національна" політика Альгірдаса? М.Погодін та І.Беляєв приписували цьому вел. князеві (як і його батькові) руську самосвідомість. Ще раніше про його симпатії до русинів твердив А.Коцебу [133, с.28]. М.Коялович запропонував бачити в Альгірдасі та Кястутісі представників відповідно Русі та Литви [134, с.114; 137, с.155].

Остання теза була широко розвинута В.Антоновичем. За його оцінкою, всі симпатії та інтереси вел. князя були звернені в бік русинів, завдяки чому перевага руського елементу у ВКЛ стає особливо відчутною [43, с.96-97, 99, 156]. Більше того, стверджувалася начебто певна антипатія Альгірдаса до "литовського народного начала" і навпаки; при цьому загроза конфлікту, на думку Антоновича, відверталася наявністю і у литовців, і у русинів власних правителів і репрезентантів – Альгірдаса і Кястутіса [43, с.100-102, 112; 42, с.102-103]. (Треба зазначити, що характеристики Альгірдаса та Кястутіса, які зустрічаємо в Антоновича, зазнали впливу праці К.Стадницького (зокрема, щодо "взаємного доповнення"

братами один одного [268, s.5-6]). Взагалі у цей час “став ледве помітним невеликий кут ..., зайнятий населенням, належним до литовського племені, що склав колись ... початкове ядро” ВКЛ; останнє з кінця XIV ст. стало в дійсності “у всіх відношеннях великим князівством Західно-Руським” [43, с.156]. До поглядів Кояловича Антоновича приєдналася низка дослідників (переважно українських), а також польський історик М.Бобжинський [60, с.209; 66, с.819; 85, с.134; 104, с.82, 84; 125, с.ХХІІ; 71, с.217].

Важливий аргумент для тих, хто твердив про виняткове зацікавлення Альгірдаса руськими справами, дав торунський хроніст Герман з Вартберге. За його повідомленням, у 1358 р. послы цісаря Карла IV на чолі з архієпископом празьким Арноштом з Пардубіце вели у Вільнюсі переговори про прийняття вел. князем католицтва. Однією з вимог, висунутих при цьому представниками Альгірдаса до Прусського ордену, було переміщення останнього в степи між Руссю і татарами; при цьому в Ордену не мало лишитися жодних прав на русинів, а вся Русь мусила належати литовцям: “omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere” [28, s.79-80]. (Щоправда, звістка про ці плани Альгірдаса неоднозначно сприймалася в літературі. Так, якщо М.Дашкевич приймав її буквально [91, с.89], А.Пресняков, очевидно, був схильний до більшої обережності [182, с.284-285]. А.Флоровський вважав, що таку вимогу з боку литовського уряду не варто серйозно сприймати [214, с.274]. Від буквального її розуміння застерігав Г.Ловмянський; в наш час так дивиться на справу О.Русина [151, с.272; 190, с.85-86; 191, с.62-63]). А.Якубовський навіть закидав Альгірдасові те, що він не піднявся над “місцевими литовськими інтересами” [79, с.282].

Взагалі, як видається, не варто гіперболізувати й відповідні плани князів Північно-Східної Русі. Гідне уваги спостереження, зроблене М.Владимирським-Будановим, а згодом М.Дьяконовим (хоча зазвичай пріоритет у

цьому приписується останньому). Згідно з ним, іменування Михайла Ярославича тверського (першим з великоруських князів) вел. князем “всієї Русі” являє наслідування титулу митрополита [70, с.212; 99, с.77; 100, с.404], хоча в радянську добу й здійснювалися спроби поставити це під сумнів). Спираючись на це, багато хто твердив про тогочасне свідоме “збирання” литовським правителем колишніх земель Київської Русі. В польській історіографії таку думку було висловлено К.Стадницьким і (ще впевненіше) С.Смолькою [268, s.114-116; 267, s.101; 266, s.101-103, 113, 115; 250, s.16]. Її підтримали, зокрема, І.Філевич, М.Грушевський, А.Пресняков, в радянську добу – К.Гуслистий [211, с.47, 146-147; 83, т.IV, с.19; 85, с.138; 180, т.II, вып.1, с.70; 88, с.17, 23].

Дуже поширеним, принаймні від часів Н.Устрялова, було й перебільшення впливу православ'я і руської культури в етнографічній Литві; насамперед це стосується праць популярного характеру [193, с.11; 209, с.303; 108, с.XIV; 111, с.4, прим.2, с.47, прим.46; 135, с.3; 149, с.4, 70; 74, с.376; 75, с.401-402; 162, с.19; 54, с.208, 256; 45, с.5-6; 227, с.5; 229, с.11; 138, с.11; 59, с.3] (як і проправославної літератури новітнього часу [122, с.535]). І.Боричевський, М.Смирнов, М.Дашкевич твердили, без будь-яких доказів, нібито православ'я напередодні 1387 р. сповідували не менше половини литовського простолюдю і більшість боярства [63, с.31-34, 41, 74, 79; 179, с.17-18; 197, с.6; 91, с.106, 112]. Смирнов навіть спробував пояснити “від’їзди” литовських князів до Москви їхнім поглядом на решту Русі “як на продовження литовсько-русської батьківщини, що має невдовзі остаточно злитися з Литвою” [199, с.27]. Одним із небагатьох, хто піддав сумніву подібні уявлення, був М.Костомаров. У своїй ранній праці він зауважив, що прийняття православ'я Литвою було нереальним, з огляду на байдужість русинів до поширення власної віри [128, с.17]. На думку С.Соловйова, литовський етнічний елемент

і до покатоличення мав "панівне" становище в державі [203, с.287].

Проти перебільшення русько-православних впливів у Литві, природно, виступили насамперед польські, а згодом і литовські дослідники [267, s.97, 102-103, 107; 242, s.518; 260, s.14-15; 239, s.250, 254, 311; 118, с.43]. Зокрема, за згодою А.Прохаски, боротьба православних і прихильників поганства мала бути гостріша за пізніше протистояння католиків і "схизматиків" [261, s.44]. Я. Адамус був впевнений, що литовці мусли чинити опір впливу руської культури [235, s.398]. Неправдоподібним вважав "зрушення" Литви й дехто з вітчизняних дослідників, наприклад, М.Сидор [195, с.40].

В наш час риторичне питання "Чи робить православ'я за одне-два покоління литовця русином?" було поставлене Д.Володініним [41, с.57]. Його сумніву цьому видається більш виправданим, ніж звичні твердження про "асиміляцію" Ольгердовичів та інших литовських князів [232, с.80-81]. Не вважає реальною загрозу "зрушення" Литви й О.Русина [189, с.93-95]).

Що до тогочасної державної релігії ВКЛ, то Ю.Ярошевич, попри констатований ним величезний руський вплив, вважав усе ж, що верховна влада мала певні підстави зберігати вірність поганству [246, s.7]. (За оцінкою К.Стадницького, Литва, сильна за часів панування поганства, почала слабнути після християнізації [269, s.16]). "Доволі дивне становище" литовських князів зазначив М.Смирнов: відкрито сповідуючи "офіційне язичництво", тасмно вони були покровителями православ'я. В той же час Альгірдасу не була чужа й схильність до католицизму, що засвідчують згадані зносини з Карлом IV [199, с.146, 152-153, 155, 157]. За М.Дашкевичем, не варто ототожнювати співчуття вел. князів до християнства східного обряду зі сприянням його поширенню [91, с.114]. Теза про збереження поганської релігії офіційного статусу була прийнята ще низкою дослідників [93, с.327; 78, с.334, 336; 159, с.58; 96, с.103], зокрема і в наш час [48, с.96, 111; 98, с.109].

Широко обговорювалася в літературі проблема особистого віровизнання Альгірдаса. Автори, що, очевидно, були добре поінформовані про це (Герман з Вартберге та Ян Длугош), твердять про поганський обряд поховання вел. князя – кремацію [28, s.113; 3, с.131; 27, s.444]. "Нечестивим" ("БувЮт") його поіменовано і в патріаршій грамоті [24, t.I, №CCLXVIII, p.523]; поза сумнівом, ця інформація виходила від митрополита Алексія. В той же час у пізніших джерелах ("Хроніці Биховця", у М.Стрийковського та в Густинському літописі) згадується про прийняття Альгірдасом православ'я ще при першому одруженні (у Вітебську) [15, с.139; 35, t.II, s.14; 5, с.349]. Інакше це подано в "Посланні" Спиридона-Савви та "Родстві великих князів литовських": за ними, хрещення (і прийняття схими) вел. князя сталося лише перед його смертю [92, с.169, 180-181, 204, 213].

Не піддавав сумніву вірність Альгірдаса поганству М.Щербатов [228, с.146]. Оголосили його православним А.Рігельман та І.-Ж.Онацевич [186, с.12; 245, s.118]. За варіантом Стрийковського пішов А.Коцебу [133, с.27-28]. Шлях комбінації обох версій, що містяться в руських джерелах, обрав Н.Карамзін. Він вважав, що цей син Гедімінаса був хрещений при першому шлюбі, але вже у 1342 р. зрікся православ'я; потім, перед смертю, він повернувся до цієї віри [119, t.IV, с.123, 153, 158-159, t.V, с.32-33]. Як "порожню вигадку" кваліфікував останній згоду Карамзіна Н.Полевой, прийнявши, однак, перші дві тези свого опонента [178, с.35, 48-49, прим.38, с.106, прим.107]. На думку ж митрополита Євгенія, хрещення Альгірдаса відбулося лише наприкінці життя, з ініціативи його другої дружини Уляни Олександрівни тверської [102, с.102; 101, с.340, 357-358]. (Нещодавно польський дослідник Т.Василевський висунув гіпотезу, згідно з якою Альгірдас був одружений не двічі, а тричі [72, с.295, 309-310]). Так саме вважали Н.Устрялов та М.Максимович [209, с.281, 303; 157, с.351;

158, с.226]. На думку Т.Нарбута, все своє життя Гедимінович лишився катехуменом (тобто особою, що готується до хрещення); лише в останні дні життя ним було прийняте православ'я [254, s.14, 234-235]. (Позиції тих, хто обстоював сповідання вел. князем "грецької віри", посилила звістка Нарбута про запис у євангелії XV ст., в якому нібито йшлося про "Андрія Гедиміновича, в схімі – Олексія" [255, s.83]). М.Коялович спочатку погоджується із цим [135, с.242, прим.16; 134, с.114], згодом гадав, що Альгірдас хрестився за життя Гедімінаса, а перед смертю прийняв постриг [136, с.92].

Д.Зубрицький, С.Соловійов, згодом – М.Дашкевич твердили про православ'я Альгірдаса, не торкаючись часу і обставин його прийняття [113, с.208-209; 111, с.4, прим."г"; 204, с.10; 202, с.247-248, 268; 91, с.105, прим.1]. (Здається, Соловійов усе ж вважав, що це сталося не наприкінці життя вел. князя. Зубрицький твердив навіть, що православними були і Кястутіс, і взагалі всі Гедиміновичі [113, с.209; 111, с.4-5, прим.2, с.54, прим.54]. Пізніше цей нічим не обґрунтований здогад повторив Є.Голубинський [78, с.334-335]; останніми часами його обстоював М.Єрмолович [103, с.174, 209]). До погляду Карамзіна приєдналися І.Боричевський, архієпископ Макарій, пізніше Є.Голубинський [63, с.15; 156, т.IV, с.129-130, 133, т.V, с.332; 171, с.142; 185, с.2; 78, с.334-335]. Рішуче обстоював поганство Альгірдаса польський історик К.Шайноха; на його переконання, він не прийняв християнства й на смертному ложі [222, т.I, с.305-306, 320, 336-337, т.II, с.141]. (У своїй полеміці з Шайнохою М.Смирнов насамперед посилався на свідчення щодо православ'я Альгірдаса в щоденнику графа Конрада Кібурга [199, с.156, прил., с.30, 41]. Оригінал цього джерела невідомий; воно було надруковане Нарбутом у 1856 р., начебто з польського перекладу, виконаного І.-Ж.Онацевичем. Тому автентичність щоденника Кібурга обґрунтовано заперечується в літературі вже віддавна [58, с.178]). Спочатку вважаючи дане питання

відкритим [130, с.73], М.Костомаров потім визнав литовського вел. князя православним [131, с.184-185].

Протягом 1850-70-х рр. у східнослов'янській литуаністиці перевагу починає здобувати погляд за яким прийняття православ'я Альгірдасом відбулося лише наприкінці його життя. Так вважали, зокрема, А.Петрушевич, І.Шараневич, архієпископ Філарет, В.Васильєвський, В.Борзаковський [175, с.32, LXXXIX, прим.41; 223, с.253; 210, с.40, 43; 67, с.16; 61, с.135, 131, прим.978]. На думку П.Долгорукова та А.Барбашева, це сталося перед одруженням вел. князя з Ульяною Олександрівною [95, с.274; 45, с.6]. (Майже століттям раніше цю точку зору висловив О.Шафонський, твердячи навіть, що тоді ж відбулося й хрещення Литви [224, с.47]). В наступні два десятиліття, до початку XX ст., більшість авторів повертається до тверджень про хрещення Альгірдаса ще в молодості. Йдеться не тільки про праці популярного характеру (хоча останні й переважають), а й про думку таких поважних дослідників, як, наприклад, В.Данилевич та М.Довнар-Запольський [116, с.83; 236, s.273; 77, с.328; 64, с.167-169; 65, с.30; 229, с.9; 89, с.173; 124, с.15; 94, с.15]. Причини цього визначити важко, оскільки якихось змін у джерельній базі питання, як і дискусій з цього приводу, не відбувалося.

Майже одночасно в російській та польській історіографіях було звернено увагу ще на один важливий аспект проблеми, що розглядається. За здогадом М.Смирнова, Альгірдас, очевидно, сповідував православ'я в родинному колі, але приховував це від сторонніх [199, с.157, 159]; на "приватному" характері його хрещення наполягав і К.Стадницький [268, s.117-127]. Таке бачення справи прийняв В.Антонович [43, с.98; 42, с.104-105], а за ним – ціла низка істориків (Ю.Вольф, Д.Іловайський, М.Петров, А.Барбашев, Ю.Лятковський, Н.Тихомиров, Г.Кипріанович, В.Ейнгорн, М.Грушевський, О.Єфименко та ін.) [271, s.26, 84-85; 116, с.67, 83; 172, с.70, 76; 46, с.18;

229, с.9; 207, с.41; 252, s.108; 52, с.113, 119, 127-128; 206, с.92; 124, с.15; 117, с.XV; 105, с.4; 83, т.IV, с.95, 98, т.V, с.449; 104, с.82]. Про "неофіційне християнство" правителя ВКЛ твердив А.Пресняков, вдаючись при цьому до паралелі з княгинею Ольгою [180, т.I, с.82]. (Пізніше такого погляду дотримувалися Г.Вернадський, І.Греков, Й.Мейсндорф [68, с.244; 81, с.40; 161, с.177]).

Одним із небагатьох східнослов'янських дослідників, хто, очевидно, мав сумнів щодо православ'я Альгірдаса взагалі, був К.Бестужев-Рюмін. Не відкидаючи можливості цього [57, с.6], він в той же час наголошував на тому, що вел. князі литовські мусли триматися поганської віри [56, с.365]. (Останню тезу поділяли С.Смолька, Ю.Вольф [267, s.103-106, 129, 140, 155; 271, s.84-85]; її неодноразово висловлювано й останніми десятиліттями [230, с.96; 167, с.279-280; 126, с.169]. Смолька уточнював, що правитель ВКЛ мав бути однієї віри з етнічними литовцями; А.Левицький погоджувався, що як до 1386 р., так і після вел. князь не міг бути християнином східного обряду [253, s.68]). Не був впевнений у хрещенні цього Гедиміновича й В.Ламанський [145, с.246, прим.2].

У 1880-х рр. польськими литуаністами (насамперед Ю.Вольфом, С.Смолькою та А.Прохаскою) було висловлено погляд згідно з яким Альгірдас офіційно залишався вірним поганству весь час, охрестившись лише напередодні смерті [271, s.84-85; 267, s.104-106, 114-115, 155; 266, s.83, 113; 264, s.105; 261, s.44]. Практично погодився з цим І.Філевич: на його думку, вел. князь, таємно будучи православним, зовні лишався поганином, з огляду на небезпеку від німців [211, с.147; 212, с.43]. ("Напівпоганином" названо Альгірдаса вже в компілятивній праці, виданій у 1864 р. [163, с.4]). Точку зору названих польських дослідників прийняли також Н.Рожков, В.Пічета, П.Соколов, Д.Дорошенко [188, с.117; 176, с.347; 200, с.239, 354, 376, 401, 418, 462; 96, с.104]. Втім, різні точки зору стосовно часу хрещення Альгірдаса існували й пізніше; так, дискусія

щодо цього мала місце на одному із засідань Історичного товариства Нестора Літописця в 1909 р. [192, с.26]. Дехто (наприклад, М.Василенко, І.Крип'якевич) обмежувався лише твердженням про сповідання вел. князем православ'я взагалі [66, с.819; 139, с.113]. (В радянську добу це саме зустрічаємо у Ю.Бегунова [49, с.513]; І.Греков пов'язував хрещення Альгірдаса з його одруженням із Марією вітебською [80, с.47-48]). Як і частина польських істориків [239, s.311-315; 250, s.15, prz.38, s.23], вважали Альгірдаса поганином (не торкаючись питання про його ймовірне хрещення на смертному ложі) А.Павлов, В.Біднов, М.Чубатий [169, с.249; 50, с.3; 219, т.CXXXIV-CXXXV, с.23].

Така сама думка переважно повторювалася й пізніше (Е.Вінтером, Д.Оболенським, В.Пашутом, В.Кучкіним, Р.Скринніковим, І.Шевченком) [201, с.32; 69, с.300; 167, с.280; 168, с.534; 170, с.33; 144, с.75, 102; 143, с.112, 125, прим.56; 196, с.163; 225, с.136; 226, с.90]. В.Насевич висловлює сумнів і щодо можливості хрещення вел. князя напередодні смерті [165, с.116]. Відродив здогад Шараневича С.Думін: за ним, Альгірдас прийняв православ'я напередодні смерті, а до цього лишався катехуменом, зберігаючи свободу маневру і щодо адептів старої релігії, і щодо католиків [98, с.94, 106]. Така реконструкція виглядає найбільш правдоподібно.

В той же час вважаю необхідним наголосити на наступному. Видається вельми розпливчастим критерій, за яким пропонувалося (і пропонується зараз) визначати віровизнання вел. князів литовських і, зокрема, Альгірдаса. Як правило, йдеться про формальний акт хрещення. Проте чи можна вважати його надто вагомим, за умови виконання особою обрядів поганської релігії? В якості аналогії варто хоча б згадати, що такі дії, в очах римського уряду, виправдовували звинуваченого у сповіданні християнства.

З питанням про віровизнання Альгірдаса і взагалі про становище православних за його правління пов'язане подання про трьох

мучеників у Вільнюсі (Євстафія, Антонія та Івана) [7, с.226; 8, с.214-215]. Сам факт їхнього мучеництва (що нібито сталося в 1347 р.) тривалий час не ставився під сумнів. Проте проправославним авторам важко було узгодити це з обстоюваними більшістю з них “руським” характером ВКЛ часів Альгірдаса та його особистими симпатіями до русинів. Польський історик К.Стадницький здогадувався, що ці троє литовців взагалі постраждали не з релігійних мотивів [268, с.9-10, 120]. Натомість В.Васильєвський, а за ним Д.Іловайський вдалися до іншого припущення. По смерті першої дружини вел. князя Марії вітебської гору в державі нібито тимчасово взяла “поганська партія”, на угоду якій Альгірдас був змушений дозволити розправу над відступниками від прабатьківської віри [67, с.14; 116, с.83-84]. В 1927 р. К.Ходиницький навів вагомі аргументи на користь того, що в дійсності ця подія є вигаданою [237], так саме, до речі, як і аналогічна історія про мучеництво у Вільнюсі 14 ченців-францисканців [238]. (Зокрема, він доводив, що канонізація трьох вільнюських мучеників сталася не за часів патріарха Філофея та митрополита Алексія, як було прийнято вважати, а лише в 1547 р. [237, с.429]). Дозволю собі висловити також наступне припущення. Якщо даний факт усе ж мав місце, можливо, з ним якимось пов’язане скасування в 1347 р. Галицької митрополії (варто пам’ятати, що тодішнім володарем Галичини був Любарта).

Необхідно докладно зупинитися і на дослідженні в історичній літературі проблем, пов’язаних з боротьбою навколо справи єдності Київської митрополії. Це протистояння особливо загострилося за часів правління Альгірдаса. Йдеться насамперед про згадану ліквідацію Галицької митрополії. Це було зроблено в серпні 1347 р. хрисовулом цісаря Йоанна VI Кантакузена, який лише нещодавно (3 лютого того ж року) захопив владу в боротьбі з Йоанном V Палеологом. Патріархом тоді був Ісидор I Бухаріс (1347-1350). Розпорядження цісаря було підтвержене патріаршим собором:

Галицьку митрополію скасовано “на вічні часи”, а місцевого митрополита Феодора покликано на суддо Константинополя [82, с.139; 24, т.I, №СХVІІ-СХХІ, р.261-271; 21, прил.№3-8, стб.13-40]. Активну роль тут відіграли митрополит Феогност і московський вел. князь Семен Іванович. Існують поважні свідчення на користь того, що це коштувало їм вельми недешево [10, т.X, с.218].

У питанні, коли ж постала скасована в 1347 р. Галицька митрополія, дослідники однак не дійшли до єдиної думки, що це мусило статися за патріарха Йоанна XIV Калікаса (1334-1347). Однак у визначенні того, хто зі світських можновладців стояв за цією подією, наявні суттєві розходження. Ініціатором відновлення митрополії в галицько-волинських землях М.Смирнов вважав Казімежа III [198, с.139], І.Шараневич, а за ним Д.Іловайський – Юрія II [223, с.142; 116, с.78]. (Пізніше такої ж думки був М.Ждан [107, с.34]). Проте значно більше істориків воліло бачити тут дію Любарта. Вже архієпископ Макарій датував цю подію 1341-1345 рр. [156, т.IV, с.25-26]. Кандидатом Любарта-Дмитра вважали Феодора також Ю.Пелеш, Т.Барсов, А.Кунік (певну роль, поруч із Гедиміновичем, він визнавав і за Дмитром Дедьком), С.Смолька, А.Павлов, Н.Тихомиров, Є.Голубинський, М.Грушевський, П.Соколов, М.Присьолков [259, с.384; 47, с.383; 142, с.126-127; 266, с.114; 174, с.62; 169, с.226-227; 206, с.76-77, 79-84, 88-92, 108, 115 та ін.; 78, с.162, прим.3; 83, т.III, с.272-273; 200, с.264, 274, 276, 303, 306; 184, с.67]. При цьому Павлов та Грушевський вважали, що Феодор іменувався митрополитом уже в 1331 р. Проте реальне відновлення Галицької митрополії, на думку Павлова, відбулося лише в 1342-1343 рр.; Грушевський датував цю подію обережніше, 1341-1347 рр., тобто часами анархії у Візантії по смерті Андроніка III Палеолога. Тихомировим було висловлено здогад, що це сталося близько 1345 р., причому внаслідок дій не лише Любарта, а й Альгірдаса. (Г.Пашкевич в якості ініціатора

відновлення окремої митрополії називав Любартаса, за яким мав стояти Гедімінас; при цьому він не заперечував і участі Болеслава-Юрія II [257, s.326-328]. Можливим це вважав і С.Заянчковський [273, s.310-311]).

Наступний етап боротьби в церковних справах був пов'язаний із появою в Києві за життя Феогноста нового претендента на митрополію "всієї Русі" – Феодорита [24, т.І, №CLVII-CLVIII, р.350-353; 21, прил.№11, стб.61-62, №12, стб.67-70]. Оскільки його кандидатуру було відкинуто в Константинополі, Феодорит отримав висвячення у тирновського патріарха в 1352 р. [10, т.Х, с.226] (на відміну від Никонівського літопису, Рогозький літописець у цьому епізоді називає, явно помилково, литовського митрополита Романа [12, стб.61]); востаннє про нього згадується в липні 1354 р.

Осібню стоїть необґрунтоване припущення митрополита Євгенія про те, що Феодорита було поставлено на Галичину, а не Київ [102, с.99, 214]. Очевидно, його (як пізніше П.Знаменського) ввело в оману ім'я галицького митрополита Феодора; припущення про тотожність цих двох осіб висловив Г.Карпов [110, с.68-69; 121, с.33, 47-48]. Взаємовиключні погляди було висловлено стосовно того, який прийом Феодорит зустрів у Києві. Більшість істориків (А.Петрушевич, архієпископ Макарій, І.Шараневич, Г.Карпов, В.Борзаковський, І.Філевич, Н.Тихомиров), слідом за Н.Карамзіним, вважали, що він не був прийнятий тут [119, т.ІV, с.164; 175, с.25; 156, т.ІV, с.42; 223, с.206; 121, с.47; 177, с.148, прим.1208; 211, с.150; 206, с.94, 160]. Про наявність "прибічників" Феодорита в Києві твердив В.Рибинський [187, с.13]. Пізніше починає переважати погляд, згідно з яким кияни прийняли Феодорита, і він перебував тут до смерті. Так вважали І.Чистович, М.Петров, М.Грушевський, А.Павлов, Я.Фіялек, Є.Голубинський, Н.Рожков, П.Клепатський, П.Соколов [218, с.109; 173, с.71; 84, с.509; 83, т.ІV, с.76, т. V, с.386-387;

169, с.245; 241, с.3-4; 78, с.179-181; 188, с.102; 125, с.17, 140-141; 200, с.353].

Оскільки джерела не дають навіть натяку на те, чиїм кандидатом був Феодорит, щодо цього було висловлено вельми відмінні гіпотези. Як припустив архієпископ Філарет, за цим митрополитом стояв хтось із князів Південної Русі [210, с.121-122]; тієї ж думки був І.Чистович [218, с.109]. Необґрунтованим назвав подібний здогад архієпископ Макарій [156, т.ІV, с.318-319]. Г.Карпов та Т.Барсов утримались від здогадів, але, судячи з усього, не вважали, що кандидатура Феодорита була висунена правлячими колами Литви [121, с.47; 47, с.433-435]. Проте незабаром ця думка стає пануючою. Про тодішні "підступи" Литви та Польщі в церковній сфері твердив П.Знаменський [110, с.68]. Діяльність Альгірдаса побачили за цими подіями Д.Іловайський, А.Павлов, Є.Голубинський, Н.Рожков, П.Соколов, А.Пресняков [116, с.47; 169, с.245; 78, с.180, 182, 901; 188, с.102; 200, с.318, 354-355; 182, с.295]. Так саме вважали Ю.Пелеш, С.Смолька, К.Гожицький, Г.Гельцер, Я.Фіялек [259, с.336-337; 266, с.114; 244, с.65; 243, с.269; 241, с.7-9].

Щоправда, відмінних поглядів на дану проблему не бракувало й надалі. "Честолюбцем", що діяв на свій розсуд, вважав Феодорита І.Філевич. Отже, на думку останнього, він не був литовським митрополитом, а Альгірдас, зонайбільше, дивився на його дії "крізь пальці" [211, с.149-150]. Н.Тихомиров також здогадувався, що Феодорит спочатку діяв сам по собі; правитель ВКЛ підтримав його, але згодом вирішив замінити іншою особою, яка отримала б канонічне затвердження від Константинополя [206, с.93-95]. Вагався, чи Феодорит був кандидатом Альгірдаса, а чи Любартаса, П.Іванов [141, с.289-290, 296]. Важким для вирішення визнав досліджуване питання М.Грушевський. Втім, він припустив, що цей шукач митрополічного сану міг бути висунений київським князем Федором [83, т. V, с.386-387, 389]. До цієї гіпотези приєднався П.Клепатський,

вважаючи можливим і визнання Феодорита литовськими правлячими колами [125, с. 18-19].

Креатурою Альгїрдаса Феодорит здебільшого вважається і в новітній літературі [122, с. 316; 217, с. 549; 80, с. 56; 118, с. 49; 170, с. 37; 220, с. 83; 221, с. 56, 58; 161, с. 197-203; 98, с. 96; 166, с. 240; 126, с. 169]. Надто сміливим видається припущення Е. Клюга, згідно з яким поставлення цього митрополита в Тирнові має засвідчувати тодішні добрі взаємини ВКЛ із Болгарією [126, с. 188-189, прим. 90]. На думку І. Шевченка, за спиною Феодорита міг стояти Любарта або татари [226, с. 81]; точку зору Філарета в наш час поділяє О. Русина [191, с. 208-209].

Остання згадка про Феодорита співпадає з іншою важливою подією в історії Руської церкви. Тодіж, у липні 1354 р., було офіційно санкціоновано перенесення митрополичої резиденції з Києва до Владимира-на-Клязьмі [24, т. I, № CLVIII, р. 351-353; 21, прил. № 12, стб. 63-70]. Значно складнішим для вирішення було питання про наступника померлого митрополита Феогноста. В Москві ним (ще за життя Феогноста) було визначено Алексія. Проте зі своїм кандидатом виступив і Альгїрдас. Ідеться про Романа, що походив із Твері й був родичем литовського вел. князя з боку його другої дружини, Уляни Олександрівни. Наслідком стає призначення в 1354 р. митрополитами обох кандидатів. В літописах цю подію прокоментовано наступним чином: “Тогоже лета мятеж сотворишется, чего то не бывало преже сего: в Царегороде от патриарха поставлени быша два митрополита на всю Русскую землю Алексей да Роман. И бышет межи их нелюбие велико и к Тферьскому епископу послы к владыце Феодору от обою их из Царягорода, а священскому чину тягость бяшет везде” [12, стб. 63; 10, т. X, с. 227]. Однак незабаром у Константинополі вдалися до “компромїсного” варіанту: Алексія було поставлено на митрополію Київську і “всієї Русі”, а Романа – на

відроджену Литовську [21, прил. № 13-15, стб. 69-98, № 30, стб. 167-168].

Вірогідне пояснення даної події запропонували Д. Оболенський та І. Шевченко. На їхню думку, в 1350-х рр. у Константинополі існувала, окрім промосковської і пролитовська “партія” (до останньої належав, зокрема, візантійський історик Никифор Грегорас, що залишив опис суперництва Романа та Алексія). Ці “партії” співпадали відповідно з ісихастами, духовним проводирем яких був Григорій Палама, та гуманістами, очолюваними Варлаамом Калабрійським. Рух ісихастів бере початок з 1341 р.; у 1351 р. ісихазм було офіційно визнано на помісному соборі. Їхнім прибічником був неодноразово згадуваний Йоанн VI Кантакузен; до ісихастів належали патріархи Ісидор I Бухаріс, Калліст I і Філофей Коккінос. Протистояння “паламітів” та “варлаамітів” тривало майже до кінця XIV ст. [167, с. 279; 168, с. 534; 225, с. 135-137; 226, с. 91-93; 161, с. 120-134]. Щодо відновлення Литовської митрополії, то воно могло бути пов’язане з поверненням до влади Йоанна V Палеолога (грудень 1354 р.).

За свідченням Грегораса, Альгїрдас мав намір хрестити литовців у православ’я, але його відвернуло від цього “срібрюлбство” правлячих кіл Візантії, завдяки якому й було висвячено Алексія. Виправданий сумнів у наявності в Альгїрдаса подібних планів висловив Н. Тихомиров [206, с. 95]. Натомість з довірою до цього поставився А. Карташов [122, с. 317]. (Втім, його праця взагалі переобтяжена численними похибками і недоречностями). Наявність шансів на офіційне хрещення Литви в той час визнає й С. Думін [98, с. 106].

Під “Литвою”, підпорядкованою владі Романа, очевидно, слід розуміти лише полоцьку та турівську єпархії; митрополича ж резиденція мала знаходитися в Новогрудку. Так вважали, зокрема, А. Зернін, А. Павлов та М. Грушевський, в наш час – Ф. Шабульдо [109, с. 15; 169, с. 246-247; 83, т. V, с. 388; 221, с. 59]. В той же час, за здогадом Павлова, сам Роман (як згодом інший

ставленник Альгірдаса – Кипріан) тлумачив своє призначення як надання йому всіх тодішніх руських земель ВКЛ [169, с.247]. З цим погодився й П.Соколов, зауваживши, що в Константинополі титул Романа мали розуміти як такий, що відображав насамперед етнографічні, а не політичні реалії. Отже, йшлося про "митрополита литовців", а не "митрополита Литви" [200, с.363-364, 456].

Близько 1356 р. юрисдикцію Романа було поширено й на єпархії "Малої Русі", тобто Волині й Галичини. (Щоправда, за припущенням Павлова й Грушевського, це не стосувалося галицької та перемишльської єпархій, з огляду на підпорядкування цих земель Польщі [169, с.247-248; 83, т.V, с.391]). Проте, судячи з усього, межі митрополій Романа та Алексія не було чітко визначено аж до 1358 р., коли обидва митрополити прибули до патріарха. Як засвідчує постанова Калліста I (липень 1361 р.), тоді було підтверджено, що Київ має перебувати під юрисдикцією Алексія, а владі Романа підлягають єпархії Литви та Малої Русі [24, т.I, №CLXXXIII, р.425-430; 21, прил.№13, стб.69-86; 12, стб.64-65].

Роман, однак, не змирився з цим і самовільно залишив Константинополь. Більше того, він якийсь час знаходився в Києві, що зазначено в тій самій постанові. Руські літописи (під 1358-1360 рр.) розповідають і про відвідування Києва Алексієм [18, с.376-377; 13, с.100; 12, стб.67; 14, с.180-181; 9, с.10-11; 10, т.X, с.230-231]; останній навіть зазнав ув'язнення за наказом Альгірдаса. Існує звістка про те, що кияни не прийняли Романа [16, с.47, 104]. З довірою до неї поставилися, наприклад, архієпископ Філарет, Н.Тихомиров, з сучасних дослідників – Ф.Шабульдо [210, с.122; 206, с.100; 221, с.59]. Здогад про наявність у Алексія сильної підтримки в Південній Русі висловив і А.Пресняков [182, с.298]. Протилежної думки був І.Шараневич [223, с.208]. Нарешті, М.Грушевський висловив гадку, що Київ "приймав зарівно й Романа, й Алексія" [83, т.V, с.389].

У 1359 р. Роман відвідав рідну Твер, де, попри відмову місцевого єпископа Феодора зустрітися з ним, був гостинно прийнятий своїм родичем Всеволодом Олександровичем холмським. (До речі, цей митрополит отримав від Н.Ліхачова характеристику "тверського патріота", хоча й без докладніших обґрунтувань [150, с.71]). Щоб відвернути подальше загострення ситуації, патріарх у 1361 р. вислав на Русь для розслідування взаємних претензій Романа й Алексія екзарха Георгія Пердікку. Проте справу полегшила смерть Романа (наприкінці 1361 чи у 1362 р.). Невдовзі після цього було видано патріаршу грамоту про об'єднання обох митрополій в одну [82, с.144].

Дії Альгірдаса на підтримку кандидатури Романа більшість дослідників розцінювала як бажання утворення окремої митрополії на руських землях ВКЛ. Так вважали, наприклад, Г.Карпов, В.Борзаковський, Є.Голубинський [120, ч.II, с.20; 61, с.137; 172, с.79; 106, т.II, с.543; 185, с.6; 78, с.180, 203; 115, с.1085]. (До них приєдналися й І.Греков, Е.Клюг [81, с.49; 126, с.169]. Дехто з сучасних авторів твердить про "церковний націоналізм" Альгірдаса та Витаутаса [166, с.241]). На думку ж В.Антоновича, прагнення до церковного відокремлення спостерігається лише починаючи з Витаутаса [42, с.255]. Н.Тихомиров так само вважав, що Альгірдас хотів не поділу митрополії, а висвячення свого кандидата на "всю Русь" [206, с.92-93, 95, 101, 164, 176-179].

Що до мотивів цих дій, то вже І.Шараневич здогадувався про підтримку їх з боку місцевого духовенства й населення [223, с.208]. Поступово і в російській історичній літературі гнівні інвективи на адресу "розкольницьких дій" поступають місцем більш виваженим оцінкам. Так, про "канонічне право" Литви на окрему митрополію твердив А.Яцимирський [234, с.173]. "Природним", з огляду на політичну ситуацію, вважав поділ Руської церкви Н.Рожков [188, с.102]. Так саме ставився до

прагнення Південно-Західної Русі мати свою митрополію А.Пресняков, зважаючи на те, що за святительства Алексія остання перетворилася “на національну великоруську установу, опору великоруської князівської влади і знаряддя її мирської політики” [182, с.295, 314, 363]. (Загальновизнане донедавна уявлення про промосковську орієнтацію митрополитів уже від часів Петра та Феогноста піддав сумніву Н.Борисов [62, *passim*]). Неминучість поділу митрополії, на його думку, засвідчувала готовність до цього не тільки Альгірдаса, а й Дмитра Івановича московського (по смерті Алексія) [181, с.69].

Смерть Романа, однак, не поклала край активності Альгірдаса в церковній сфері. Очевидно, він просив про висвячення нового митрополита, відповіддю на що стала патріарша постанова 1364 р. Нею зазначалося, що прилучення єпархій ВКЛ до митрополії “всієї Русі” є остаточним. Литовський вел. князь спробував також переконати Алексія повернутися до Києва (що вже перебував під його владою) і зробити номінальний центр митрополії постійним місцем свого перебування. Зайве казати, що митрополит відмовився від цієї пропозиції.

За кілька років взаємини між Альгірдасом та Алексієм досягли межі напруги. Як вже згадувалося, в червні 1370 р. останній наклав інтердикт на неназваних руських князів, а також Святослава Івановича смоленського. Причиною було виставлене те, що вони порушили угоду з Дмитром Івановичем московським і виступили проти нього на боці “вогнепоклонника” Альгірдаса. Таким чином, митрополит остаточно відмовився від намагань хоча б виглядати неупередженим арбітром тодішньої політичної боротьби. В наступному році цей інтердикт підтвердив патріарх Філофей, виставивши при цьому протистояння Москви з Литвою в якості боротьби за християнську віру [82, с.143-144; 24, t.I, №СCLXVIII-CCLXIX, р.523-525; 21, прил.№20-21, стб.117-124]. (А.Пресняков слушно зауважив, що вигоки цього слід шукати в діях Алексія [182, с.310]).

Природно, такі дії викликали протест з боку литовського уряду. Виразом цього став лист Альгірдаса до Філофея [82, с.148-152; 24, t.I, №СССXX, р.580-581; 21, прил.№24, стб.135-140]. В ньому литовський вел. князь, скаржачись на політичну заангажованість Алексія, вимагав висвячення окремого митрополита. Останній мав бути поставлений на Київ, Смоленськ, Твер, Малу Русь, Новосиль, Нижній Новгород. Як зауважив, наприклад, Д.Іловайський, присутність у цьому списку великоруських земель не має дивувати: адже тут правила шурин (Михайло Олександрович тверський) і зяті (Борис Костянтинович городецький та Іван Семенович новосильський) Альгірдаса [116, с.99]. (На думку В.Борзаковського, тверський уряд бажав церковного союзу з Альгірдасом [61, с.158]; такої ж гадки щодо цього дотримується Н.Яковенко [231, с.102]. Навпаки, Е.Клюгом було висловлене припущення, згідно з яким дана вимога не була узгоджена з Михайлом Олександровичем [126, с.202, 205, 233, 252, прим.249]). Чи отримав останній якусь відповідь і чи здійснював подальші заходи в цьому напрямі, невідомо. Є.Голубинський здогадувався, що шлюб Олени Ольгердівни з двоюрідним братом московського вел. князя Володимиром Андрійовичем (близько 1372 р.) спричинив відмову правителя Литви від своєї вимоги [78, с.210-211].

(Приблизно одночасно з Альгірдасом виступив із вимогою до Константинополя й Казімеж III, вимагаючи відновлення Галицької митрополії і рекомендуючи свого кандидата – Антонія. Філофей не наважився відмовити польському королеві і висвятив його ставленика в травні 1371 р. [24, t.I, №СССXIX, р.578-580; 21, прил.№23, стб.129-134]. Це бажання російські дослідники переважно пояснювали бажанням Польщі відірвати галицькі землі від Великої Росії. Лише дехто слушно зауважував, що тут слід бачити також прагнення відокремити Галичину від руських земель Литви [148, с.473; 206, с.109]. Оскільки до смерті Казімежа під його владою знаходилася

частина Волині, а саме Володимирська земля, Грушевський припустив, що могло мати місце й бажання тісніше пов'язати ці волості з Польщею [83, т. V, с. 426]. Осібно стоїть гадка А. Яцимирського, нібито Антонію було підпорядковано не лише галицькі, а й литовські єпархії [234, с. 62, прим. 3]).

Як би там не було, патріарх вислав на Русь свою довірену особу – болгарина Кипріяна – з дорученням розслідувати справедливість скарг на Алексія. Це слідство дало матеріал, вельми компрометуючий майбутнього російського "святого". (Важливо пам'ятати, що Константинополь послідовно намагався протидіяти підпорядкуванню митрополитів світським інтересам Литви чи Москви). До того ж відбулося явне зближення Кипріяна з правлячими колами ВКЛ. Вже на межі 1374-1375 рр. Альгірдас та його союзники виступили з вимогою поставити для себе митрополитом Кипріяна [21, №30, стб. 169-172]. Оскільки в іншому разі вони погрожували взяти собі "латинського" митрополита, Філофей 2 грудня 1375 р. висвятив Кипріяна [9, с. 25; 11, т. XI, с. 25]. Йому було підпорядковано литовські єпархії; що ж до московських, то в разі підтвердження звинувачень на адресу Алексія з ними мало відбутися те саме. В будь-якому разі вони повинні були перейти під зверхність Кипріяна по смерті Алексія.

Глумачення в літературі цих докладних відомостей, однак, різняться. На думку А. Преснякова, в даному випадку немає підстав казати про поділ митрополії [182, с. 315-316]. Протилежної думки був С. Голубинський, вважаючи водночас, що з 1375-1376 рр. Кипріян стає митрополитом "всієї Русі" [78, с. 211-215]. Лише київським і литовським митрополитом вважав Кипріяна К. Ходиницький. Очевидно, кордони митрополій співпадали з політичними кордонами аж до смерті Альгірдаса та Алексія [80, с. 115] (Альгірдас помер у травні 1377, Алексій – 12 лютого 1378 р.).

Що стосується докревської доби правління Йогайли, то слід перш за все зупинитися на проблемі особистого віровизнання вел. князя. Як і у випадку з його батьком, свідчення джерел щодо цього різняться. Поганином (аж до прийняття католицтва у 1386 р.) вважали його польські історики – Я. Длугош, а за ним Б. Ваповський [27, с. 432-433; 37, с. 62-65]. В "Посланні" ж Спиридона-Савви та "Родстві великих князів литовських" назване православне ім'я "Яків", що нібито носив Йогайла [8, с. 255; 20, с. 78, 83; 92, с. 169-170, 180, 203-204, 213].

До 30-40-х рр. XIX ст. у російській історіографії переважало уявлення, що до хрещення в Кракові вел. князь не був християнином. Так вважали М. Щербатов, Н. Полевой, А. Малиновський; тієї ж думки дотримувались А. Коцебу та польські дослідники, наприклад, Т. Чацький [228, с. 91; 240, с. 81; 133, с. 32; 178, с. 163; 158а, с. VII]. Дану точку зору спочатку прийняв і М. Костомаров [128, с. 17]; згодом, визнавши факт хрещення Ольгердовича за східним обрядом, він усе ж вважав його поверховим, "зовнішнім" [129, с. 258]. Менше було тих, хто стверджував православ'я Йогайли; йдеться насамперед про І.-Ж. Онацевича та митрополита Євгенія [245, с. 118; 102, с. 105]. Згодом останніх підтримали Н. Устрялов, Д. Зубрицький та С. Соловйов [209, с. 281, 303; 113, с. 193, 207, 329, 335, прим. 212; 111, с. 4, прим. 2; 204, с. 21; 202, с. 268, 293]. Траплялися й випадки, коли автори ухилялися від остаточного судження з цього приводу [194, с. 237].

Щоправда, польський видавець твору Ваповського М. Малиновський на підтвердження поганства Ольгердовича послався на слова булли Урбана VI від 11 березня 1388 р.: "quomodo ipse rex, ... abiecta idolorum servitute" [37, с. 63-68, prz. 1]. Проте великого враження на проправославно налаштованих авторів це не справило. Навпаки, доказ, наведений Т. Нарбутом на користь сповідання Йогайлою "грецької віри", було прийнято без тіні сумніву. Цей дослідник і раніше дотримувався такої точки зору [254, с. 239, 384-385, prz. 3]; у 1856 ж р.

він повідомив, що в рукописі кляштору бернардинів у Тракаї містилася згадка про дзвін із написом “Яків Андрійович з матір’ю своєю Уляною Олександрівною” [255, s.99-100].

Нині важко судити про вірогідність даної інформації, з огляду на те, що частина джерельної бази досліджень Нарбута була його власноручним витвором. Проте з кінця 1850-х рр. у східнослов’янській литуаністиці починає панувати переконання в тому, що Йогайла був православним. Воно присутнє, наприклад, у працях Й. Турчиновича, М. Кояловича, І. Шараневича, І. Беляєва, М. Смирнова, П. Куліша, М. Дашкевича, Д. Лловайського, І. Філевича, В. Ключевського [208, с.92; 135, с.7; 223, с.254-255, 388-389; 53, с.106; 54, с.251; 199, с.23, 139-175; 140, с.189; 141, с.6; 91, с.105, 110; 90, с.17; 116, с.168, 171, 552, прим.37; 77, с.328; 211, с.117; 127, с.104]; з цим, хоч і обережно, погоджувався А. Барбашев [45, с.34-35; 46, с.21, 25].

Треба зазначити, що про час хрещення Йогайли (на відміну від його батька), як правило, не йшлося. І. Боричевський висловив припущення, що Альгірдас не хрестив тих синів, які народилися після його повернення до поганства [63, с.29-30]; отже, це стосувалося і його майбутнього спадкоємця. Такої ж думки був і дехто з польських істориків, насамперед К. Шайноха. Доводячи вірність Йогайли поганству, він спирався на західні джерела, зокрема й на згадану буллу Урбана VI. Як пояснення Шайноха виставив здогад, що цього Ольгердовича від початку готували на наступника батька, а це було несумісне зі сповіданням християнства [222, т. II, с.29, 48, 117, 136-137, 140-143, 202-206]. Заперечивши Шайносі, М. Смирнов вказав на “упередженість” поляків у даному питанні. Одночасно він сам то твердив, що Йогайла, подібно до Альгірдаса, був православним лише в родинному колі, то припускав більш відкрите сповідання ним цієї віри [199, с.158-159, 174-175]. Першої думки, з огляду на гадану “поганську

реакцію”, був В. Васильєвський [67, с.14]. До того ж він вважав, що вел. князь мав сповідувати поганську віру. Погоджуючись із останньою тезою, К. Бестужев-Рюмін усе ж визнав питання про віровизнання Йогайли “спірним” [57, с.32, 118].

Ю. Вольф звернув увагу на те, що перші п’ятеро синів Альгірдаса (від Марії вітебської) відомі лише під християнськими іменами; інші ж семеро (від Улянитверської) всі мають і литовські, тобто поганські, імена. Цілком можливо, старші Ольгердовичі взагалі не мали останніх: їхній батько тоді навряд чи плекав надії стати вел. князем і передати цей титул комусь із нащадків. Якісно відмінною була ситуація із синами Уляни; тому Йогайла і Скіргайла й не були охрещені до 1377 р. [271, s.84-88]. Той самий погляд, що й Вольф, обстоювали С. Смолька та А. Прохаска [266, s.83, 85-86, 113, 140, 155; 260, s.20, 33]. Останній гадав, що Йогайла таємно прийняв православ’я, зробивши це для русинів з політичних мотивів. (Як бачимо, польські історики вказували на той самий мотив хрещення Йогайли, який проправославні дослідники воліли бачити в епізоді з прийняттям католицтва Міндаугасом). Офіційно ж він і надалі лишався поганином, що засвідчує й іменування його “вогнепоклонником” (“рхсупльфсзт”) у патріаршій грамоті 1380 р. [24, т. II, №СССХХХVII, р.12; 262, s.93-94].

В рецензіях на розвідки Прохаски М. Грушевський прийняв гадку про християнство Йогайли [86, с.18; 87, с.9]. Пізніше він то писав про “домашнє” православ’я вел. князя [83, т. IV, с.96-97, т. V, с.449, 509], то зауважував, що без докладного дослідження питання будь-які оцінки лишатимуться голосливими [83, т. IV, с.96, прим.1]. Однак східнослов’янські дослідники, за поодинокими виключеннями [160, с.9], оголошували Йогайлу православним і надалі [188, с.109; 188а, с.281; 147, с.16, 100; 146, с.105; 219, т.СХХХIV-СХХХV, с.24]. Поганство вел. князя й надалі обстоювалося польськими істориками (див., напр.: [239, s.317]). В новітній літературі

розповсюджені як ця [168, с.542; 98, с.107, 113; 165, с.99, 112, 123, 126; 126, с.124], так і протилежна точки зору [49, с.513; 40, с.83; 161, с.269, 291; 196, с.162; 226, с.122].

Як відомо, Йогайла заволодів вільнюським столом завдяки визнанню з боку Кястутіса. (Д.Зубрицький, щоправда, доводив, нібито на чолі роду Гедиміновичів став саме Кястутіс, а отже, він і був вел. князем [113, с.200-204]). Проте від самого початку молодий правитель ВКЛ зіткнувся з ворожим ставленням старших братів, синів першої дружини Альгірдаса. Вже у вересні 1377 р. Федір Ольгердович ратненський склав присягу угорському і польському королеві Лайошу, мотивуючи це порушення вірності Йогайлі тим, що має більше прав на великокнязівську гідність, аніж останній. (Наприкінці 1930-х рр. Г.Пашкевич припустив, що саме Федір, а не Андрій, як традиційно визнається, був старшим серед Ольгердовичів [258, с.43, 59, 62-63, 305-309]. Зараз так вважає Я.Тенговський [72, с.310]). Незабаром був змушений залишити Полоцьк Андрій Ольгердович; спочатку прибувши у Псков, він невдовзі через Новгород подався до Москви [19, вып.І, с.24, вып.ІІ, с.105-106; 4, с.375; 6, с.307; 7, с.237; 23, с.96; 8, с.33]. В літературі, щоправда, було висловлено здогад, нібито цей князь, перебуваючи у Пскові, одночасно зберігав контроль і над Полоцьком; останній було відібрано лише за участь Андрія у Куликовській битві 1380 р. на боці Дмитра Івановича московського. Так вважали Д.Іловайський, М.Ясинський, М.Любавський, з польських дослідників – Ю.Вольф [116, с.157; 233, с.52; 155, с.29-30; 270, с.336]. На хибність цього уявлення вказав, однак, В.Данилевич [89, с.166]. (Цей помилковий погляд було повторено й останнім часом [164, с.117]). Взимку 1379/80 рр. на бік Москви перейшов і Дмитро старший. За припущенням А.Преснякова, також не визнавали влади вел. князя Любарта і Коріатовичі; він твердив (невідомо, на якій підставі) і про ворожість до Йогайли Карібутаса [182, с.319].

Якими ж були мотиви конфлікту Йогайли з братами? Увагу дослідників було прикуто насамперед до особи найстаршого Ольгердовича – Андрія. В 1386 р. він знову виступив проти вел. князя, причому, за свідченням частини джерел (Я.Длугоша, Б.Ваповського, М.Стрийковського, М.Бельського), могло йтися про претензії на верховну владу в Литовсько-Руській державі [27, s.435; 37, s.69; 36, s.308; 35, t.II, s.76; 24a, s.476]. Очевидно, саме це змусило багатьох дослідників припустити наявність у Андрія подібних планів і під час першого протистояння з братом [44, с.1; 202, с.268; 268, s.124; 57, с.34; 106, с.110; 39, с.XV; 89, с.163]. (Ця точка зору була широко розповсюджена в радянську добу [216, с.248; 2, с.190, прим.5; 17, с.145-146, 148-149]; зустрічається вона й зараз [41, с.41-43]. За припущенням Б.Флорі, аналогічними могли бути й мотиви дій інших старших Ольгердовичів [215, с.158]. Поглядна Йогайлу як на "узурпатора" приписує останнім і О.Русина [190, с.168]). (Природно, з цим не могли погодитися ті вчені, які вважали відкрите сповідання православ'я нездоланною перепоною для претендента на вільнюський стіл). Оригінальне бачення проблеми продемонстрував М.Без-Корнилович Погоджуючись з тим, що в 1386 р. Андрій бажав стати вел. князем, його метою на початку правління Йогайли він вважав незалежнення Полоцька (яким Андрій правив би одночасно із Псковом) [51, с.72-73].

Дехто спробував витлумачити цю боротьбу в "національних" категоріях: так, М.Чубатий вважав, що за опору Йогайлі слугувала етнографічна Литва [219, т.CXLIV-CXLV, с.65]. Більшу увагу було звернено на події 1380 р., коли литовський уряд у протистоянні Москви з Мамаєм став на бік останнього. Зокрема, твердилося про гадане невдоволення русинів Йогайлою, викликане цим [136, с.94; 65, с.37]. За формулюванням І.Філевича, тоді "Литва в особі Ягайла зрадила сенс свого історичного існування"

[212, с.42]. (До такої оцінки приєднався Л.Черепнін [217, с.629]).

Втім, незабаром на перший план вийшли взаємини між Йогойлою та Кястутісом. Їхне загострення штовхнуло першого на зближення з рицарями. На той час діяла угода, укладена обома князями 29 вересня 1379 р. у Тракаї з гротмейстером Вінріхом фон Кніпроде. Нею передбачалося перемир'я на 10 років між володіннями Кястутіса і Лівонією [31, s.53-55, №I; 25, №СХХХIV, s.180-182]. Проте 27 лютого 1380 р. у Ризі Йогойла та лівонські рицарі затвердили договір, що фактично був спрямований проти Кястутіса [26, №LVIII, p.80; 34, №469, s.231; 32, №MCLII, sp.361-362]. 31 травня того ж року в Даудішкai аналогічної домовленості було досягнуто з Пруссією [31, s.55-56, №II; 32, №MCLIII, sp.362-363; 22, №ХСVІІІ, с.79; 33, №III, p.1]. М.Смирнов спробував пояснити ці дії Йогойли “легковажністю”, оскільки, на його думку, загрози вел. князеві з боку Кястутіса не існувало [199, с.29].

Влітку 1381 р. розгорнулася боротьба Скіргайли, призначеного Йогойлою до Полоцька, з населенням міста, що не бажало його приймати [38, s.607-608]. (На думку К.Стадницького, цей факт засвідчує тодішню приналежність Полоцька Андрієві Ольгердовичу [268, s.175]). Восени розпочалася облога Полоцька, причому допомогу Скіргайлі надали лівонські війська [4, с.377-378; 19, вып.І, с.24, вып.ІІ, с.29, 106]. Якраз тоді (близько 1 листопада) Кястутіс, що вже знав про сепаратні угоди небожа з Орденом, несподівано захопив Вільнюс і обійняв великокнязівську владу. Йогойлі він залишив “отчину” – Вітебськ та Крево.

Частина дослідників розцінила цю боротьбу як протистояння двох “партій”: “руської”, очолюваної Йогойлою, та “литовської”, тобто поганської. (На підтвердження цього підкреслювалася наступна обставина. Під час найвищого загострення громадянської війни у ВКЛ (кінець липня – початок серпня 1382 р.) умовою визнання влади Йогойли Жемайтій

виставила його присягу на вірність поганській релігії [38, s.619]. Оскільки після цього 9 тис. жемайтів приєдналися до Кястутіса, Ольгердович, очевидно, не дав такої обіцянки. Так, принаймні, вважав С.Смолька; ще раніше на релігійному мотиві політичного вибору жемайтів наполягав В.Антонович [43, с.102-103]). З цим твердженням одночасно виступили В.Антонович та М.Смирнов, пізніше – М.Довнар-Запольський [1, с.2; 42, с.151-152; 199, с.23, 38; 94, с.65]. (Антонович чомусь твердив, ніби тут маємо перший приклад відкритої боротьби литовців і русинів. Це виглядає дивним, оскільки протирічить хоча б його оцінкам подій 1263 р.). Наявність боротьби напередодні 1385 р. литовсько-поганського і русько-православного елементів визнавали М.Грушевський та А.Пресняков [83, т.IV, с.127; 182, с.336]. В той же час останній (щоправда, в праці популярного характеру) визначив Йогойлу в якості “ворога Русі” [183, с.58]. (“Антируську орієнтацію” від самого початку правління приписували Йогойлі і в радянську добу [55, с.223-224]; при цьому використовувалося свідоме мішання термінів “антируський” та “антимосковський”. До “литовської партії” зараховує вел. князя, разом із рештою молодших Ольгердовичів, Д.Александров [41, с.41, 43, 118]. Очевидно, ближча до історичних реалій точка зору О.Русиної, згідно з якою “національних” партій у XIV-XV ст. ще не існувало [191, с.6, 83]).

Ще далі пішов К.Бестужев-Рюмін, припустивши, що конфлікт з Кястутісом був спричинений бажанням Йогойли перейти з прабатьківської віри в православ'я [57, с.7]. Цей здогад розвинув С.Смолька [267, s.113-117; 266, s.107-108, 130, 149, 154-155]. Він вказав, зокрема, що 12 червня 1382 р. Кястутіс втратив Вільнюс внаслідок виступу проти нього місцевого християнського населення – русинів та німців [266, s.145]. (Пізніше з цим погодився В.Семкович [265, с.3]. На думку В.Дружчиця, традиційна ворожнеча між Кястутісом та Орденом шкодила торгівельним інтересам

вільнюського міщанства [97, с.115]). М.Грушевський (в одній із ранніх праць) твердив, що за часів боротьби з Кястутісом Йогайла вже був християнином [86, с.18]. Навпаки, послідовно заперечували наявність у Йогайли в той час планів хрещення А.Левицький та А.Прохаска, підтримані Л.Колянковським [253, s.2-3; 262, s.86, 89-95; 260, s.37-38, prz.2; 263, s.494-495; 247, s.21-22, prz.11].

Згадана втрата Кястутісом Вільноса стала наслідком його відсутності, спричиненої походом на Сіверщину. Останній був реакцією на відмову Карібутаса чинити "покору" вел. князеві. Похід, однак, виявився невдалим [38, s.611; 30, s.121-122; 16, с.62, 68, 86, 112, 116, 134, 155, 182, 203, 225; 15, с.142]. На початку серпня 1382 р. Йогайла одержав (з допомогою лівонських рицарів) остаточну перемогу над Кястутісом. Незабаром (в другій половині серпня) старий князь за загадкових обставин помер у Кревському замку. В східнослов'янській литуаністиці абсолютно переважає довіра до інформації литовсько-руських літописів, які звинувачують Йогайлу у відданні наказу про вбивство Кястутіса. В той же час польські історики доволі рано розпочали спроби "реабілітації" Ольгердовича. Зокрема, А.-С.Нарушевич, згідно з версією частини джерел (Яна з Чарнкова, Йоганна Посільге, "Торунських анналів") [29, р.719; 30, s.122-123], оголосив смерть Кястутіса самогубством [256, s.148]. К.Шайноха вважав, що в ній не було провини Йогайли [222, т.I, с.351-353, т.II, с.145]. Цю думку підтримав Й.Турчинович, а пізніше А.Прохаска [208, с.280, прим.168; 260, s.48] (С.-М.Кучинський також вважав, що Йогайла не наказував вбивати Кястутіса [251, s.233-237]); проте переважно вона була рішуче відкинена. Зокрема, в полеміку з Шайнохою вступив М.Смирнов [199, с.236, прим.91]; такого ж погляду трималися К.Стадницький, С.Смолька та інші дослідники [268, s.198-201; 266, s.150-151; 205, с.171-172].

Не виглядає перебільшенням оцінка подій 1382 р. як безумовного тріумфу Йогайли. Останній, як слушно вказали польські історики (С.Смолька, А.Прохаска і особливо Ф.Конечний), поклав кінець вільнюсько-тракайському "дуалізму" в устрої ВКЛ, надзвичайно посиливши цим свою владу [266, s.151-155; 249, s.14; 260, s.44]. (Це відбулося і в титулатурі Йогайли. Відтоді він починає іменувати себе "великим королем" – "magnus Rex Lyttawye", "grossir Konig czu Littowen" [31, s.57, 59, 61]). За оцінкою І.Філевича, смерть Кястутіса знаменувала остаточний крах "рівноваги сил" у Литві, поставивши Любартаса в трагічне становище [211, с.116].

Проте певну небезпеку для Йогайли продовжував становити Витаутас, який врятувався з ув'язнення втечею до Мазовії, а зрештою знайшов прихисток у пруських рицарів. Кінцевою метою його боротьби з двоюрідним братом, на думку більшості істориків (Ф.Конечного, М.Довнара-Запольського, М.Чубатого, С.Заянчковського), було здобуття в державі такого становища, яке раніше займав Кястутіс [249, s.13-15; 94, с.18; 219, т.CXLIV-CXLV, с.74; 272, s.457-458]. Різні погляди було висловлено щодо того, на які сили переважно спирався Витаутас у цій боротьбі. За М.Любавським, має йтися про другорядних князів і литовське боярство, причому цей рух певною мірою був спрямований і проти обласних князів [154, с.16, 19, 319]. Це заперечив А.Прохаска: на його думку, істотної підтримки всередині ВКЛ Кейстutowичне мав, а отже, за головну опору йому слугував Орден [261, s.43-44].

Після примирення з кузеном і повернення (в серпні 1384 р.) Витаутас отримав частину "отчини", а саме руські землі – Гродно і Берестя. Як певну компенсацію за Тракай йому було надано Луцьк (але лише "до волі" Йогайли). Останню обставину пробували витлумачити або як бажання утримувати Витаутаса подальше від орденських кордонів [134, с.143-144; 136, с.115], або як прагнення не дати йому

спертися на литовський етнічний елемент [85, с.134]. Тодіж Кейстутович перейшов з католицизму (яке прийняв під час перебування у рицарів) у православ'я; на думку частини польських авторів, він зробив це під тиском з боку Йогайли та Скіргайли [267, s.115-117, 142; 253, s.2-3].

Що ж до тогочасних подій у церковній сфері, то варто згадати про постанову патріарха Ніла та собору від червня 1380 р. Нею стверджувалася неканонічність висвячення Кипріяна на митрополита, проте його управління полишалися Литва і Мала Русь. На митрополію ж Київську та "всієї Русі" було поставлено Пимена, яким московське посольство замінило померлого дорогою до Константинополя кандидата Дмитра Івановича – Митяя [24, т. II, №СССХХХVII, р.12-18; 21, прил. №30, стб.165-184]. Тим часом (у 1381 р.) московський вел. князь встиг примиритися з Кипріаном, а тому не прийняв Пимена і вислав його в Коломну. Щоправда, вже восени наступного року, незабаром після спалення Москви Токтамишем, стосунки місцевого правителя з Кипріаном знову загострилися, внаслідок чого той перебрався до Києва, а митрополитом великоруських земель було визнано Пимена. (Пимена було позбавлено його сану лише в лютому 1389 р. рішенням патріарха Антонія та собору; тоді ж Кипріяна остаточно визнано митрополитом "всієї Русі" [24, т. II, №СССХХIV, р.116-129; 21, прил. №33, стб.193-228]). Невдовзі у Константинополі отримав посвячення в митрополита ще й Діонісій, архієпископ суздальський. Проте шлях через Київ, який він обрав для повернення, виявився фатальним: "изнима его Киювський князь Володимир Олгердовичь, глаголя ему: пошел еси на митрополию в Царьград без нашего повеления. И тако пребысть в нятие и в заточении и до смерти" [18, с.427, 429; 13, с.135; 12, стб.149-151; 7, с.239; 9, с.49; 11, т. XI, с.84-86]. Це цілком природно пояснюється тим, що Володимир тримав бік Кипріяна; так вважав, наприклад, уже І.Шараневич [223, с.247]. (Намагаючись

довести промосковську орієнтацію Володимира Олгердовича, І. Греков а за ним Ф. Шабульдо твердили, всупереч усталеній точці зору [102, с.104-105], нібито київський князь захищав від претензій Діонісія не Кипріяна, а Пимена).

Загалом дана історична доба часто трактувалася в східнослов'янській литуаністиці таким чином, що власне литовська історія цілком "губилася" за руською, перетворюючись на якийсь другорядний додаток. Причиною цього було переконання більшості дослідників у ще виразніше "проруській", в порівнянні з Гедімінасом, політиці Альгірдаса, а також у значному поширенні в литовських землях руської культури православної віри. Втім, заради справедливості слід зазначити, що останні тези все ж не здобули повного панування (в якості прикладу можна згадати розходження в поглядах стосовно особистого віровизнання Альгірдаса та Йогайли). Дискусії викликала (і викликає донині) низка питань церковної історії, зокрема, щодо ініціаторів відновлення Галицької митрополії (скасованої в 1347 р.) та висунення претендентом на Київську митрополію Феодорита; не з'ясовано остаточно, прагнув тоді литовський уряд виокремлення підвладних йому єпархій чи контролю над Руською церквою в цілому. Проте загалом саме протягом досліджуваного історіографічного періоду в східнослов'янській литуаністиці відбувся рішучий поступ у дослідженні окресленого вище кола питань. Не останньою чергою це відбулося завдяки тому, що вже тоді до наукового обігу було залучено практично всі ті джерела, які мають у своєму розпорядженні й сучасні дослідники.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского К., 1868.
2. Длугош Ян. Грюнвальдская битва. М.-Л., 1962.
3. Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник материалов статей по истории Прибалтийского края. Т. II. Рига, 1879. С.81-155.

4. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.-Л., 1950.
5. ПСРЛ Т. II. Ипатьевская летопись. СПб., 1843.
6. ПСРЛ Т. IV. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Вып. 1. Пг., 1915.
7. ПСРЛ Т. V. Псковские и Софийские летописи. СПб., 1851.
8. ПСРЛ Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856.
9. ПСРЛ Т. VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. СПб., 1859.
10. ПСРЛ Т. IX-X. Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1965.
11. ПСРЛ Т. XI-XII. Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1965.
12. ПСРЛ Т. XV. Вып. 1. Рогожский летописец. Пг., 1922.
13. ПСРЛ Т. XVIII. Симеоновская летопись. СПб., 1913.
14. ПСРЛ Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. М.-Л., 1949.
15. ПСРЛ Т. XXXII. Хроники: Литовская Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Паньдрного. М., 1975.
16. ПСРЛ Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. М., 1980.
17. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. Вып. 3. М., 1980.
18. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.-Л., 1950.
19. Псковские летописи. Вып. I. М.-Л., 1941; Вып. II. М., 1955.
20. Родословная книга // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. X. М., 1851. С. I-VIII, 1-286.
21. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею. Т. VI. Памятники древнерусского канонического права. Ч. I. (Памятники XI-XV в.). СПб., 1880.
22. Русско-ливонские акты / Собр. К. Э. Напьерским. СПб., 1868.
23. Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. М., 1836.
24. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Muller. T. I. Vindobonae, 1860; T. II. Vindobonae, 1862.
- 24a. [Bielski Marcin] Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowski. T. I. Sanok, 1856.
25. Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur altern Geschichte Preussens aus dem Konigl. Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten / Ed. J. Voigt. Bd. III. Königsberg, 1848.
26. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae, subsidiorum, induciarum, commerciorum, nec non conventiones, pactiones, concordata, transactiones, declarationes, statuta, ordinationes, bullae, decreta, edicta, rescripta, sententiae arbitrales, infeudationes, homagia pacta etiam matrimonialia et dotalia literae item reversales, concessionum, libertatis, immunitatis, donationum, oppignorationum, renuntiationum, erectionum, obligationum, venditionum, emptioque, permutationum, cessionum, protestationum aliaque omnis generis publico nomine actorum et gestorum monumenta nunc primum ex archivis publicis eruta ac in lucem protracta exhibentur / Ed. M. Dogiel. T. V. Vilnae, 1759.
27. Długosza Jana kanonika krakowskiego Dziejow polskich ksiąg dwanascie // idem. Dzieła wszystkie / Wyd. A. Przewdziecki. T. IV. Krakow, 1868.
28. Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae // Scriptores rerum Prussicarum (тати – SRPr). Bd. II. Leipzig, 1863. S. 9-178.
29. Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae historica (тати – MPH). T. II. Lwow, 1872. P. 599-756.
30. Johann's von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419). Detmar's von Lubeck Chronik. Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941-1410) // SRPr. Bd. III. Leipzig, 1866. S. 13-464.
31. Kodeks dyplomatyczny Litwy. Z rekopismow w archiwum tajem w Krolewcu zachowanych / Wyd. E. Raczyński. Wrocław, 1845.
32. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. III. 1368-1393 / Hrsg. F. G. v. Bunge. Reval, 1857.
33. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. VI. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lituaniae. 1376-1430 / Ed. A. Prochaska. Cracoviae, 1882.
34. Skarbiec diplomatow papiezskich, cesarskich, krolewskich, ksiazeczyc, uchwal narodowych, postanowien roznych wladz i urzedow posluguycych do krytycznego wyjasnienia dziejow Litwy, Rusi Litewskiej i osciennych im krajow / Zebr. I. Danilowicz, wyd. J. Sidorowicz. T. I. Wilno, 1860.
35. Strykowski Maciej. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. T. III. W., 1846.
36. Strykowski Maciej. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od zadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bozego a uprzejmie pilnego doswiadczenia. W., 1978.
37. [Wapowski Bernard] Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego ksiestwa Litewskiego od roku 1380 do 1535. Przez Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego / Wyd. M. Malinowski. T. I. Wilno, 1847.
38. Wigands von Marburg Die Chronik // SRPr. Bd. II. S. 429-806.
39. А. В. Предисловие // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С. Шолкович. Вып. II. Вильна, 1887. С. III-XXXVII.
40. Азбелев С. Н. Об устных источниках летописных текстов (на материале Куликовского цикла) // Летописи и хроники. 1976. М., 1976. С. 78-101.
41. Александров Д. Н., Володихин Д. М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII-XVI веках. М., 1994.
42. Антонович В. Б. История Литовской Руси. Лекции 1881-1882 г. (Литограф. изд.). К., 1882.
43. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. I. К., 1878.

44. Бандтке Г.С. История государства Польского. Т. II. СПб., 1830.
45. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. (1410 г.). СПб., 1885.
46. Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410-1430. (Очерки литовско-русской истории XV в.). СПб., 1891.
47. Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над Русскою церковью. СПб., 1878.
48. Батура Р.К., Пашуто В.Т. Культура Великого княжества Литовского // Вопросы истории (далее – ВИ). 1977. №4. С.94-117.
49. Бегунов Ю.К. Об исторической основе “Сказания о Мамаевом побоище” // “Слово о полку Игореве” и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания “Слова”. М.-Л., 1966. С.477-523.
50. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве. (По Volumina legum) Екатеринослав, 1908.
51. Без-Корнилович М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений, к ней же относящихся. СПб., 1855.
52. Белов Е.А. Русская история до реформы Петра Великого. СПб., 1895.
53. Беляев И.Д. Очерк истории Северо-Западного края России. Вильна, 1867.
54. Беляев И. Рассказы из русской истории. Кн. IV. Ч.1. История Полотска, или Северо-Западной Руси, от древнейших времен до Люблинской унии. М., 1872.
55. Бескровный Л.Г. Куликовская битва // Куликовская битва. Сб. статей. М., 1980. С.214-245.
56. Бестужев-Рюмин К.Н. Нравственное и материальное состояние общества западно-русского до Сигизмунда Августа // Братская помощь пострадавшим семействам Боснии и Герцеговины. СПб., 1876. С.365-383.
57. Бестужев-Рюмин К. Русская история. Т. II. Вып. I. СПб., 1885.
58. Бестужев-Рюмин К.Н. [Рец.:] Иловайский Д. История России. Т. II. Московско-литовский период или собиратели Руси. М. 1884 // Журнал министерства народного просвещения (далее – ЖМНП). Ч.СXXXVI. 1884. №11. С.174-179.
59. Быков Н.П. Князя Острожский и Вольнь. Введение в историческую записку “Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского братства”. Пг., 1915.
60. Бобржинский М. Очерк истории Польши. (Dzieje Polski). Т. I. СПб., 1888.
61. Борзаковский В.С. История Тверского княжества. СПб., 1876.
62. Борисов Н.С. Политика московских князей (конец XIII – первая половина XIV в.). (Труды исторического факультета МГУ. Вып. 4. Серия 2. Исторические исследования. 1). М., 1999.
63. Боричевский И. Православие и русская народность в Литве. СПб., 1851.
64. Брянцев П.Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильна, 1889.
65. Брянцев П.Д. Очерк древней Литвы Западной России. Вильна, 1891.
66. Василенко Н. Литовско-Русское государство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XVII. СПб., 1896. С.818-827.
67. Васильевский В.Г. Очерк истории города Вильны // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н. Батюшковым (далее – ПРСЗГ). Вып. V. СПб., 1872. С.9-80.
68. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. Тверь-М., 1997.
69. Винтер Э. Россия в политике римской курии в XIV в. // Вопросы истории религии и атеизма. Сб. статей. Вып. VI. М., 1958. С.291-305.
70. Владимирский-Буданов М. Литература истории Московского Литовского // Киевские университетские известия. 1882. №5. С.203-226.
71. Владимирский-Буданов М. Рада Великого княжества Литовского // Записки Социально-экономического отдела ВУАН. Т. IV. К., 1926. С.204-237.
72. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історично-генеалогічне дослідження. Л., 2000.
73. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII-XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження. Л., 1996.
74. Гильфердинг А. Литва и Жмудь // він же. Собр. соч. Т. II. Статьи по современным вопросам славянским. СПб., 1868. С.361-385.
75. Гильфердинг А. Россия и ее инородческие окраины на западе // там же. С.387-404.
76. Головацкий Я. Карпатская Русь. (Историко-этнографический очерк) // ЖМНП. Ч. CLXXIX. 1875. №6. С.349-396.
77. Головацкий Я. Ф. Монастыри Юго-Западной России вообще и Креховский монастырь // ПРСЗГ. Вып. VII. Холмская Русь. СПб., 1885. С.323-337.
78. Голубинский Е. История Русской церкви. Период второй, московский. Т. II. От шестивстия монголов до митрополита Макария включительно. Половина I. М., 1900.
79. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950.
80. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.). М., 1975.
81. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XV вв. М., 1963.
82. Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия // ЖМНП. Ч. LIV. 1847. №4-6. С.131-164.
83. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. III. До року 1340. К., 1993; Т. IV. XIV-XVI віки – відносини політичні. К., 1993; Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. К., 1994.
84. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К., 1991.
85. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904.
86. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. O prawdziwości listów Giedymina. Krakow. 1895. Idem. Stosunki

- Krzyzakow z Giedyminem i Lokietkiem (Kwartalnik historyczny (далі – КН). 1896) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (далі – ЗНТШ). Т. X. 1896. Бібліографія. С. 15-19.
87. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Przyczynki krutyczne do dziejow Unii. Krakow. 1896 // там саме. Т. XVIII. 1897. Бібліографія. С. 6-9.
 88. Гуслистий К. Нариси з історії України. Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939.
 89. Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. К., 1896.
 90. Дашкевич Н. Данные для древнерусской истории в МРН. Т. IV. Lwow. 1884. К., 1885.
 91. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885.
 92. Дмитриев Р. П. Сказание о князьях владимирских. М.-Л., 1955.
 93. Довнар-Запольский М. В. Белорусское прошлое. (По поводу статей А. Пыпина, помещенных в "Вестнике Европы" прошлого года) // він же. Исследования и статьи. Т. I. Этнография социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. К., 1909. С. 317-345.
 94. Довнар-Запольский М. Государственно-хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. К., 1901.
 95. Долгоруков П. Российская родословная книга. Ч. I. СПб., 1854.
 96. Дорошенко Д. И. Нарис історії України в 2-х томах. Т. I. (До половини XVII століття). К., 1992.
 97. Дружчыц В. Места Вильны у першай палове XVI сталецця // Чатырохсотлетьце беларускага друку (1525-1925). Мн., 1926. С. 114-131.
 98. Думин С. В. Другая Русь. (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / Сост. С. В. Мироненко. М., 1991. С. 76-126.
 99. Дьяконов М. А. К истории древнерусских церковно-государственных отношений // Историческое обозрение. Т. III. СПб., 1891. С. 72-91.
 100. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси (до конца XVII века). Т. I. Юрьев, 1907.
 101. Евгений [Болховитинов], митрополит. Описание Киево-Печерской лавры // він же. Вибрані праці з історії Києва. К., 1995. С. 271-392.
 102. Евгений [Болховитинов], митрополит. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // там саме. С. 35-270.
 103. Ермалович М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мн., 2000.
 104. Ефименко А. Я. История украинского народа. Вып. I. СПб., 1906.
 105. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899.
 106. Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям. Т. I. СПб., 1889; Т. II. СПб., 1891.
 107. Ждан М. Б. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Мюнхен-Нью Йорк, 1968.
 108. Замечания касательно истории Литвы // Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам. Ч. I. Вильно, 1843. С. V-LXVI.
 109. Зернин А. П. Учреждение в России патриаршества // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачовым. Кн. II. Пол. I. М., 1855. С. 1-34.
 110. Знаменский П. Руководство к русской церковной истории. Казань, 1870.
 111. Зубрицкий Д. Аноним Гезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, и критическими исследованиями и замечаниями. Вместо четвертой части галичской Истории. Л., 1855.
 112. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Л., 1855.
 113. Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV столетия. М., 1845.
 114. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. О., 1895.
 115. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. II. Кн. 2. К., 1908.
 116. Иловайский Д. История России. Т. II. Московско-литовский период или собиратели Руси. М., 1884.
 117. Ильенко А. К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой / Под ред. П. А. Гейсмана. СПб., 1898.
 118. История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней). Вильнюс, 1978.
 119. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти томах. Т. IV. М., 1992; Т. V. М., 1993.
 120. Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. 1462-1508. Ч. II. М., 1867.
 121. Карпов Г. Очерки из истории российской церковной иерархии. М., 1865.
 122. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. Т. I. М., 1991.
 123. Качановский В. В. [Рец.:] Arndt R. Die Beziehungen König Sigmunds zu Polen bis zum Ofener Schiedsspruche 1412. Halle. 1897 // ЖМНП. Ч. CCCXXXII. 1900. № 1. С. 237-244.
 124. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. 2-е изд. Вильна, 1899.
 125. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. О., 1912.
 126. Клоп Э. Княжество Тверское (1247-1485 гг.). Тверь, 1994.

127. Ключевский В.О. Курс русской истории // *Вн. же. Сочинения*. В 9-ти т. Т.П. М., 1988.
128. Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России. Х., 1841.
129. Костомаров Н.И. Полякам-миротворцам // *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. (Записки Українського Наукового товариства у Києві. Т. XXVII). [К.], 1928. С. 252-259.
130. Костомаров Н. Русские инородцы I. Литовское племя и отношения его к русской истории (Из лекций русской истории, читанных в Императорском С.-Петербургском университете в 1860 году). [СПб., 1860].
131. Костомаров Н. [Рец.: Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. I. К. 1878 // *Исторический вестник*. 1880. № 5. С. 178-186.
132. Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження. К., 1968.
133. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской СПб., 1835.
134. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. М., 1864.
135. Коялович М. Литовская церковная уния. Т. I. СПб., 1859.
136. Коялович М.О. Чтения по истории Западной России. 4-е изд. СПб., 1884.
137. Коялович М. [Рец.: Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. Ч. I. О. 1868 // *ЖМНП*. Ч. CXLVI. 1869. № 1. С. 149-158.
138. Крачковский Ю. Старая Вильна до конца XVII столетия. Вильна, 1893.
139. Крип'якевич І.П. Історія України Л., 1990.
140. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Т. I. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. СПб., 1874.
141. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). Т. I. М., 1888.
142. Куник А.А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червоной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб. материалов и исследований. СПб., 1907. С. 113-197.
143. Кучкин В.А. Дмитрий Донской и Сергей Радонежский в канун Куликовской битвы // *Церковь, общество и государство в феодальной России*: Сб. статей. М., 1990. С. 103-126.
144. Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // *Куликовская битва*: Сб. статей. М., 1980. С. 26-112.
145. Ламанский В.И. "Белая Русь" // *Живая старина*. Вып. III. СПб., 1891. С. 245-250.
146. Лаппо И.И. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Исторические очерки. Прага, 1924.
147. [Ластоускі В.] Влост. Кароткая гісторыя Беларусі з 40 рысункамі. Вільня, 1910.
148. Линниченко И. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси // *ЖМНП*. 1891. № 6. С. 454-492.
149. Литва в отношении к России и Польше. [Б.м., 1862].
150. Лихачев Н.П. Два митрополита // Сб. статей в честь Д.Ф.Кобеко СПб., 1913. С. 66-71.
151. Ловмянский Г. Русско-литовские отношения в XIV-XV вв. // *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*: Сб. статей, посвященный Л.В.Черепнину. М., 1972. С. 269-275.
152. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів: У 6 т. Т. II. Ужгород 1999.
153. Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехови поляков). 2-е изд. М., 1918.
154. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства М., 1900.
155. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Исторические очерки. М., 1892.
156. Макарий [Булгаков], архиепископ История Русской церкви. Т. IV. СПб., 1866; Т. V. СПб., 1866.
157. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // *Вн. же. Собрание сочинений*. Т. I. Отдел исторический. К., 1876. С. 336-357.
158. Максимович М.А. О надгробиях в Печерском монастыре // там же. Т. II. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. К., 1877. С. 216-237.
- 158а. Малиновский А.Ф. Исторические доказательства о давнем желании польского народа присоединиться к России // *Труды летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете*. Ч. VI. М., 1833. С. III-106.
159. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Ч. II. Рада Великого княжества Литовского. Вып. I. Томск 1904.
160. Марковский М. Литовцы в прошлом и настоящем. Пг., 1917.
161. Мейендорф И. Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке. Р., 1990.
162. Москва, Киев и Варшава или повествование о кровной и кровавой связи Великой Руси с Польшею чрез Малую Русь и Литву. СПб., 1864.
163. [Муравьев А.Н.] Русская Вильна. СПб., 1864.
164. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч. I. Мн., 1994.
165. Насевич В.Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага Падзеі і асобы. Мн., 1993.
166. Никон [Лысенко], иеромонах. Митрополия Литвы и Малой Руси в XIV – начале XV вв. // *Наш радавод*. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі "Царква і культура народа Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст." (Гродна 28

- верасня – 1 кастрычніка 1992 г.). Кн.4. Ч.2. Гродна, 1992. С.238-242.
167. Оболенский Д. Византийское содружество наций // *він же. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов*. М., 1998. С.9-396.
168. Оболенский Д. Шесть византийских портретов // *там саме*. С.527-545.
169. Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века // *Русское обозрение*. 1894. №5. С.214-251.
170. Пашуто В.Т. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982. С.7-68.
171. Перечень литовских князей, исповедовавших православную веру а равно и древнейших дворянских з.-русских фамилий // *Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С.Шолкович*. Вып. II. Вильна, 1887. С.132-163.
172. [Петров Н.И.] Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / Изд. П.Н.Батошковым СПб., 1890.
173. [Петров Н.И.] Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н.Батошковым СПб., 1888.
174. [Петров Н.И.] Подолля. Историческое описание / Изд. П.Н.Батошковым СПб., 1891.
175. Петрушевич А. О галицко-русских митрополитах // *Галицкий исторический сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы*. Вып. III. Львов, 1860. С.3-59, I-CLXXIX.
176. Пичета В.И. Литовско-Русское государство // *Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В.Довнар-Запольского*. Т. II. М., [1910]. С.337-439.
177. Погодин М.П. Письмо к историографу Богемии, Палацкому // *він же. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний*. 1831-1867. М., 1867. С.162-178.
178. Полевой Н. История русского народа. Т. V. М., 1833.
179. Порай-Кошиц И. Исторический рассказ о литовском дворянстве. СПб., 1858.
180. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т. I. Киевская Русь. М., 1938; Т. II. Вып. I. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М., 1939.
181. Пресняков А.Е. Московское царство. Пг., 1918.
182. Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. Пг., 1918.
183. Пресняков А.Е. Русская история. (Курс младших классов). М.-Пг., 1915.
184. Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича по истории русской церкви XIV века // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. 1916. Т. XXI. Кн. I. Пг., 1916. С.48-70.
185. Пятницкий И. Очерки истории Киевской митрополии в период времени отдельного ее существования от митрополии Московской (1459-1686 гг.). Могилев на Днестре, 1891.
186. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России ее народе и козаках вообще, отколы из какого народа они ныне происхождения свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яички, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские, и проч. козаки, как равно и слободские полки. Ч. I. М., 1847.
187. Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. К., 1891.
188. Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. Ч. II. Удельная Русь. Вып. 2. М., 1905.
- 188а. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. (Основы социальной динамики). 2-е изд. Т. I. Первобытное общество. Дикари. Варвары. Феодалная революция. Л.-М., 1928.
189. Русина О.В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). 1989. №3. С.91-100.
190. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського К., 1998.
191. Русина О.В. Україна під татарамі і Литвою. (Україна крізь віки. Т.6). К., 1998.
192. Сведения о заседаниях ИОНЛ с 27 октября 1908 по 27 октября 1909 // *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. Кн. XXII. Вып. 1-2. К., 1911. С.3-69.
193. Свинын П. Грамота Владислава Ягеллона, данная им брату своему, Скиргайле Ольгердовичу, на Троцкую область с принадлежностями // *Отечественные записки* (далі – ОЗ). Ч. XXXVII. Кн. CV. 1829. №1. С.3-12.
194. Северо-Западный край империи, в прежнем и в настоящем виде // *Журнал министерства внутренних дел*. 1843. Ч. I. Кн. 1-3. С.207-241, 382-449.
195. Сидор М. Шлях до Горodelьської унії. (В світлі польсько-литовсько-українських противорічностей). Мюнхен-Нью Йорк, 1951.
196. Скрынников Р.Г. История Российской. IX-XVII вв. М., 1997.
197. Смирнов М. Спор между Литвой и Польшей о правах на Вольнь и Подоллю // *Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862-1863 академического года*. О., 1863. С.3-71.
198. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. (1387). СПб., 1860.
199. Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. Ч. I. О., 1868.
200. Соколов П. Русский архиерей из Византии правого назначения до начала XV века. К., 1913.
201. Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // *ВИ*. 1947. №7. С.24-38.
202. Соловьев С.М. История России с древнейших времен // *він же. Сочинения*. В 18 кн. Кн. II. М., 1988.
203. Соловьев С.М. Общедоступные чтения о русской истории // *там саме*. Кн. XXI. Дополнительная Работы разных лет. М., 1998. С.247-401.

204. Соловьев С.М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // ОЗ. Т.LXI. 1848. №11. С.1-34.
205. Теобальд. Загадочная смерть Кейстута // він же. Литовско-языческие очерки. Исторические исследования Вильна, 1890. С.167-180.
206. Тихомиров Н. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование. СПб., 1896.
207. Турцевич А. Русская история (в связи с историей Великокняжества Литовского). Вильна, 1894.
208. Турчинович О. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен. СПб., 1857.
209. Устрялов Н. Русская история. Ч.I. 862-1462. СПб., 1837.
210. Филарет [Гумилевский], архиепископ. История Русской церкви. 5-е изд. Период II, монгольский, от опустошения России до разделения митрополии. (1237-1410гг.). М., 1888.
211. Филевич И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. Исторические очерки. СПб., 1890.
212. Филевич И.П. Польша и польский вопрос. (Посвящается Н.Н.Страхову). М., 1894.
213. Филевич И.П. [Рец.:] Gorzycki K.J. Polaczenie Rusi Czerwonej z Polska przez Kazimierza Wielkiego. Lwow. 1889 // ЖМНП. Ч.СCLXV. 1889. №9. С.131-138.
214. Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X-XVIII вв.). Т.I. Прага, 1935.
215. Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сб. статей. М., 1980. С.142-173.
216. Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории Великого княжества Московского // Исторические записки. Т.24. М., 1947. С.225-266.
217. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках. (Очерки социально-экономической политической истории Руси). М., 1960.
218. Чистович И. Очерк истории западнорусской церкви. Ч.I. СПб., 1882.
219. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // ЗНТШ. Т.СXXXIV-CXXXV. 1924. С.19-65; Т.СXLIV-CXLV. 1926. С.1-108.
220. Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // УДЖ. 1973. №6. С.79-88.
221. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великокняжества Литовского. К., 1987.
222. Шайноха К. Ядвига и Ягайло. Т.I. СПб.-М., 1880; Т.II. СПб.-М., 1882.
223. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от новейших времен до року 1453. Л., 1863.
224. Шафоновский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Мальи России, из частей коей оно наместничество составлено, 1786 года / Изд. М. Судиенко К., 1851.
225. Шевченко И.И. Некоторые замечания о политике Константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // Славяне и их соседи. Вып.6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. М., 1996. С.133-139.
226. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Л., 2001.
227. [Шелепин И.В.] Краткий очерк истории Западной Руси, Литвы и Польши. Вильна, 1897.
228. Щербатов М. История российская от древнейших времен. Т.IV. Ч.I. СПб., 1781.
229. Щербицкий О.В. Судьбы православия и русской народности в Литовском государстве и в частности в г. Вильне. Вильна, 1892.
230. Юргинис Ю.М. Посольство Михаила Литвина у крымского хана в 1538-1540 гг. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. М., 1979. С.87-96.
231. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.
232. Яковенко Н. Родова еліта як носій “континуїтету реалій” між княжою Руссю і козацькою Україною // Другий міжнародний конгрес україністів (Львів, 22-28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.I. Л., 1994. С.76-83.
233. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. К., 1889.
234. Яцимирский А.И. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной книжной деятельности. СПб., 1904.
235. Adamus J. [Rec.:] Lowmianski H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej. Wilno, 1935 // Ateneum Wilenskie (dalej – AW). R.X. 1935. S.397-403.
236. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. 3-e wyd. T.I. W.-Krakow, 1887.
237. Chodyncki K. Geneza i rozwój legendy o trzech mecenikach wileńskich // AW. R.IV. 1927. S.417-451.
238. Chodyncki K. Legenda o mecenstwie czternastu franciszkanów w Wilnie // AW. R.IV. 1927. S.53-78.
239. Chodyncki K. Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386 // Przegląd historyczny (dalej – PH). T.XVIII. 1914. S.215-255, 257-319.
240. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem. T.I. W., 1800.
241. Fijalek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV. Na podstawie źródeł greckich // KH. R.XI. 1897. S.1-63.
242. Fijalek J. Sredniowieczne biskupstwa koscioła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // ibid. R.X. 1896. S.487-521.
243. Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. Bd.XIII. Gotha, 1892. S.246-281.
244. Gorzycki K.J. Polaczenie Rusi Czerwonej z Polska przez Kazimierza Wielkiego. Lwow, 1889.
245. Hlebowicz A.B. Krotki rys życia Witolda, w. x. litewskiego. Wilno, 1821.
246. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. Cz.II.

- Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej. Wilno, 1844.
247. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonow. T.I. 1377-1499. W., 1930.
248. Kolankowski L. [Rec.:] Грушевський М. Історія України-Руси. Т.IV-VI. К.-Л., 1905-1907 // КН. R.XXVII. 1913. S.348-365.
249. Koneczny F. Jagiello i Witold. Cz.I. Podczas unii Krewskiej (1382-1392). Lwow, 1893.
250. Kuczynski S.M. Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drugiej połowie XIV wieku. W., 1936.
251. Kuczynski S.M. Rozbiór krytyczny roku 1385 "Dziejow polskich" Jana Długosza // Studia zrodloznawcze. T.III. Poznan, 1958. S.213-254.
252. Latkowski J. Mendog krol litewski. Krakow, 1892.
253. Lewicki A. Powstanie Swidrygielly. Ustep z dziejow unii Litwy z Korona. Krakow, 1892.
254. Narbutt T. Dzieje starozytne narodu litewskiego. T.V. Od smierci Gedymina do bitwy nad Worskla. Wilno, 1839.
255. Narbutt T. Pomniejsze pisma historyczne szczegolnie do historyi Litwy odnoszace sie. Wilno, 1856.
256. Naruszewicz A. Historya narodu polskiego. T.X. Lipsk, 1837.
257. Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. T.I. Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. W., 1933.
258. Paszkiewicz H. O genezie i wartosci Krewa. W., 1938.
259. Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den altesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Bd.I. Wien, 1878.
260. Prochaska A. Krol Wladyslaw Jagiello.T.I. Krakow, 1908.
261. Prochaska A. Nowsze poglady na ustroj wewnetrzny starej Litwy // PH. T.XV. 1912. S.30-54.
262. Prochaska A. Przyczynki krytyczne do dziejow unii // Rozprawy i sprawozdania z posiedzen wydzialu historyczno-filozoficznego Akademii Umiejtnosci w Krakowie (dalí - RAU). Serya II. T.VIII (XXXIII). 1896. S.55-122.
263. Prochaska A. Upadek Kiejstuta // КН. R.XXIII. 1909. S.493-506.
264. Prochaska A. [Rec.:] Smolka St. Rok 1386. W pieciowiekowa rocznice. Krakow. 1886. Idem. Rok 1386 w dziejach Polski i Litwy. (Rocznik Zarzadu Akademii Umiejtnosci w Krakowie. 1885) // КН. R.I. 1887. S.101-105.
265. Semkowicz W. Hanul, namiestnik wilenski (1382-1387), i jego rod // AW. R.VII. 1930. S.1-20.
266. Smolka St. Kiejstut i Jagiello // Pamietnik Akademii Umiejtnosci w Krakowie. Wydzialy: filologiczny i historyczno-filozoficzny. T.VII. 1889. S.79-155.
267. Smolka St. Rok 1386. W pieciowiekowa rocznice. Krakow, 1886.
268. Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w xiecia Litwy. Lwow, 1870.
269. Stadnicki K. Synowie Gedymina. 2-e wyd. T.II. Lubart xiaze wolynski. Lwow, 1853.
270. Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od konca cztemastego wieku. W., 1895.
271. Wolff J. Rod Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego: "Synowie Gedymina", "Olgierd i Kiejstut" i "Bracia Wladyslawa Jagielly". Krakow, 1886.
272. Zajaczkowski St. Witold wielki ksiaze litewski. 1430-1930 // AW. R.VII. 1930. S.455-468.
273. Zajaczkowski St. [Rec.:] Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. T.I. Litwa i Moskwa w XIII i XIV wieku. W. 1933 // ibid. R.IX. 1933-1934. S.302-313.